

Євдокія ГОМАРОВА

БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ СОБОР

В архітектурі українського бароко межі XVII–XVIII століть серед різноманітних варіантів планувально-просторових композицій особливе місце посідає група так званих «гетьманських» соборів, багатокупольних прямокутних у плані храмів. Ці споруди належать до «державного жанру», тобто зведені за рахунок гетьмана і шляхетської еліти, та не мають аналогів у народній архітектурі¹.

До такого типу храмів відноситься і Богоявленський собор (зведений у 1690-х роках та знищений у 1930-х), що був головною спорудою комплексу Братського монастиря та Києво-Могилянської академії, розташований в самому центрі Подолу, на ділянці між Контрактовою площею і вулицями Г. Сковороди, Іллінською та Волоською.

Походження «гетьманських» соборів пояснюється запозиченням та трансформацією давньоруського типу хрестокупольних храмів. Звернення до давньоруської архітектурної спадщини зумовлене проведенням у Києві за ініціативи гетьмана Мазепи відновлювальних та «реставраційних» робіт на пам'ятках княжої доби, що, безсумнівно, привертало увагу зодчих. Разом з тим, в ряді джерел ідеться про те, що цей тип храмів був визначений самим Іваном Мазепою та орієнтований на польські та литовські зразки, базиліки з трансептом та баштами на західному фасаді. До кола аналогів, що могли слугувати джерелом для визначення форм Богоявленського собору, варто віднести Петропавлівський собор у Вільнюсі, Михайлівську церкву в с. Білосток на Волині, Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря на Чернігівщині, зведені раніше Троїцький собор у Чернігові та Спасо-Преображенський у Мгарі, а також культові споруди оборонного типу на території сучасних Литви та Білорусі, зокрема церкву Богородиці у Маломожайково, Михайлівську церкву в с. Синковичі, Благовіщенську церкву в м. Супрасль.

Братський монастир на плані Ушакова, 1695 р.

Іларіон Мигура. Панегірик гетьману І. Мазепі. Фрагмент гравюри, 1706 р.

Іларіон Мигура. Тези, презентовані І. Кроковському. Гравюра, 1713 р.

Богоявленський собор як видатна пам'ятка українського бароко привертала увагу численних дослідників кінця XIX – початку XX століття, роботи яких поєднували романтичне бачення козацької епохи кінця XVII століття із ретельним вивченням нововиявлених архівних джерел. Передусім ідеться про істориків-краєзнавців, дослідників культової архітектури та релігійної історії М. Берлінського, М. Закревського, М. Захарченка, Л. Похилевича, В. Аскоченського, М. Максимовича, М. Петрова, М. Мухіна, С. Голубєва, Ф. Титова. У період після 1917 року зацікавлення науковців у дослідженні культової спадщини значною мірою знизилось із початком радянської антирелігійної боротьби, що визначила нігілістичне ставлення до святинь минулого. Попри те що в радянській історіографії питання, пов'язані з функціонуванням Києво-Могилянської академії та Братського монастиря, практично не досліджувались, після 1970-х років з'являються поодинокі праці з історії академії та її споруд. Зокрема, у 1970 році опубліковано дослідження З. Хижняк, яке потім постійно доповнювалось та перевидавалось, а у 1990 році вийшов у світ доробок Є.В. Горбенко. Крім того, невеликі статті та посилання з цієї тематики постійно з'являються в періодичних виданнях, зокрема в журналі «Наукові записки», який подає інформацію з академічної минувшини. З 1990-х років на хвилі загального національного піднесення культова спадщина, зокрема собор Братського монастиря, знову привертала увагу дослідників, зокрема Сергія Кілєсса, Зої Хижняк, Тита Геврика, Віктора Вечерського, Сергія Павленка та ін.

Незважаючи на широке коло видань, присвячених історії Братського монастиря та академії, історія їх архітектурного комплексу сьогодні ще недостатньо вивчена. Крім того, неможливо не звернути увагу на велику кількість хибних припущень, які останнім часом з'явилися у виданнях, присвячених архітектурному ансамблю монастиря та академії взагалі та культовим спорудам зокрема. Здебільшого вони будуються на некоректному трактуванні та наведенні текстів джерел, неповноті джерельної бази тощо. Такі та подібні похибки стали причиною створення численних міфологем, які не мають жодного відношення до реальних фактів.

Датою заснування Києво-Братського монастиря вважається 15 жовтня 1615 року, коли дружина Мозирського маршалка Стефана Лозки Галшка Гулевичівна урочисто

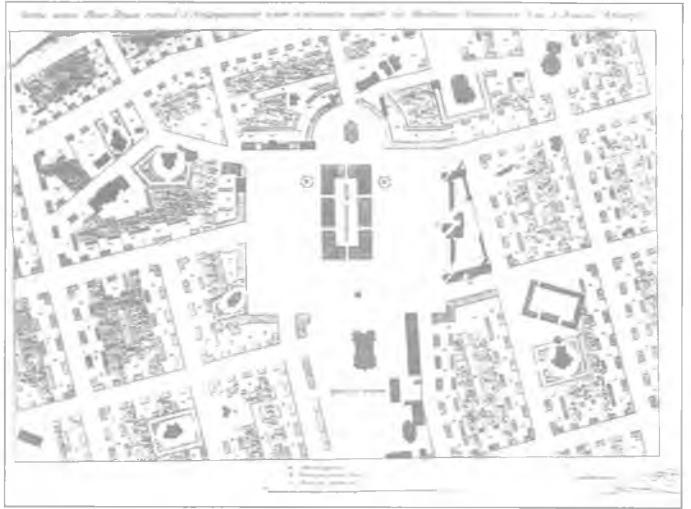
Садоба Братського монастиря на плані Києва 1803 р.

План Контрактової площі відповідно до проекту реконструкції Подолу 1819 р.

при численних свідках вписала у Київські гродські книги свій фундуш, або дарчу, за якою її спадкова земля в Києві на Подолі переходила у власність братства «духовних і світських православних» за умови, що на тій землі буде збудований монастир, будинок для іноземних паломників і «школа дітям, як шляхетським, так і міщанським». Саме цим актом і було започатковано Києво-Братський монастир, на базі якого в майбутньому буде створено Києво-Могилянську академію.

Першим ігуменом новоутвореного монастиря був Ісайя Копинський, який доклав чимало зусиль для реконструкції та пристосування подарованого Галшкою Гулевичівною господарського двору для монастирського життя. Одним з ключових питань, звичайно ж, стало зведення храму. У 1616 році закладено перший Богоявленський храм, який, як і вся забудова монастиря та академії, був дерев'яним². Проте, на думку деяких учених, зокрема М. Берлінського та М. Закревського, на цьому місці існували певні культові споруди та релігійні установи ще до 1615 року. На думку Берлінського, «Константинопольський патріарх Ієремия в 1588 году во время своего путешествия в Россию, заложил под названием патриаршей ставропегии Богоявленскую церковь и при ней школу для обучения детей церковному уставу и письму»³. М. Закревський говорить про те, що до пожежі 1614 року ще не було Братського монастиря, але вже існувала Богоявленська церква і при ній школа, які загинули під час цієї пожежі⁴. За Л. Похилевичем це була звичайна дерев'яна парафіяльна церква зі школою⁵. Проте перший дерев'яний Богоявленський собор проіснував, як свідчать джерела, недовго, оскільки пожежі, які часто спалахували на Подолі у XVII столітті, значно шкодили, якщо не знищували взагалі, переважно дерев'яну забудову Нижнього міста.

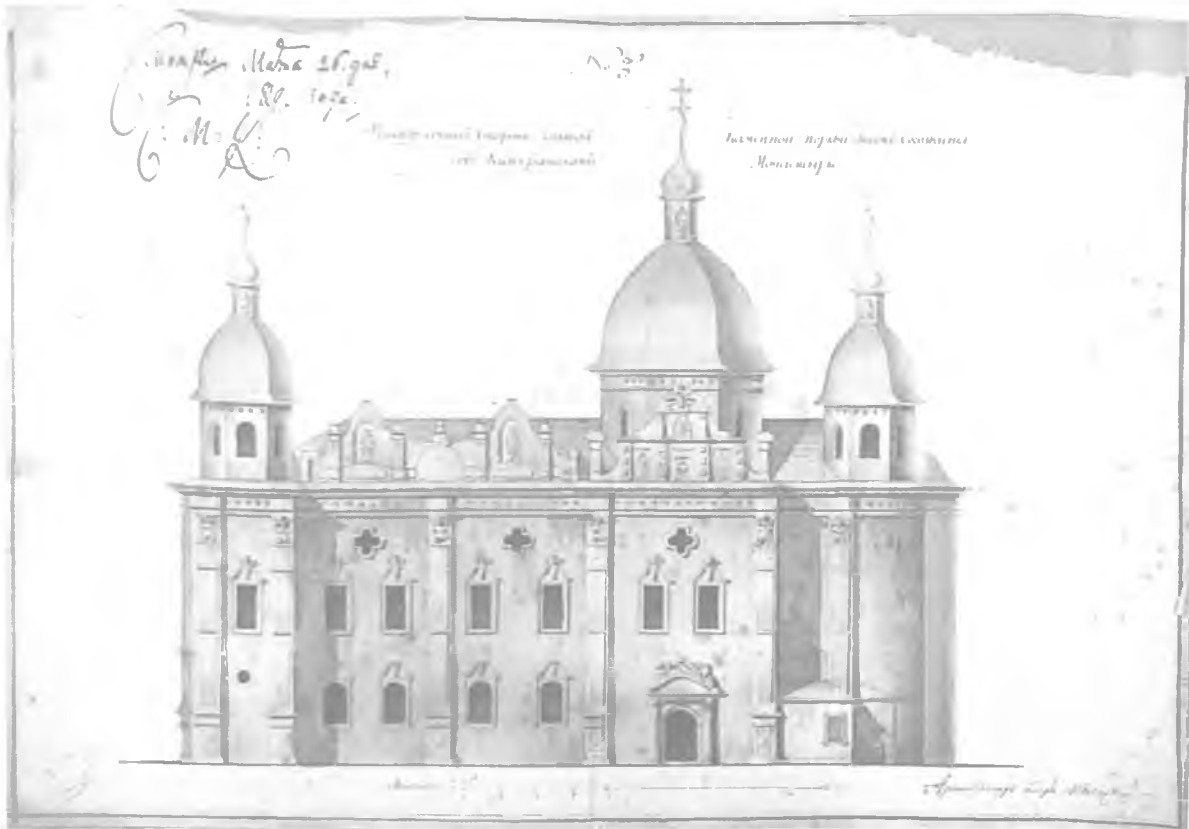
Практично всі науковці, які цікавилися історією перших часів Братського монастиря (М. Мухін, М. Максимович, М. Закревський, М. Захарченко), згадують церкву Зачаття св. Анни, що була першим храмом на території монастиря, збудованим начебто в ім'я Галшки Гулевичівни. Однак через брак доказів це припущення більшістю з них відкидається або ставиться під сумнів.

З плином часу Братський монастир поступово облаштовується, зміцнює своє матеріальне становище і залучає до свого складу все більше віруючих та братчиків. Згодом монастир здобуває прихильність та протекцію гетьмана Петра Сагайдачного, коштом якого, за низкою переказів, закладено нову Богоявленську церкву. За козацькими літописами 1622 року, «тело же его (Сагайдачного) погребено в Киеве, в монастыре Братском (за іншим варіантом – «в церкви Богоявления господня». – Авт.) в неделю проводную...»⁶.

Закладений у 1620 році новий Богоявленський храм закінчили тільки у 1626 році. Братський монастир був не в змозі самостійно завершити будівництво, відтак змушений звернутися по допомогу до московського уряду. Збереглося два листи київських братчиків від 1625 року до царя Михайла Федоровича та один до думського дяка Івана Грамотина⁷. У відповідь на клопотання київської братії московський цар пожалував 40 соболів на будівництво собору «...Богоявления Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, иже на Иордани, Благовещенья Пречистой Его Богоматере и преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских»⁸. Братчики сподівались допомоги від царя «храм той святой, пять бань имущий, беложелезием покрыти и иконами честными украсити»⁹. У наступному проханні братії йшлося про те, що «церковь изрядно лепую, Богоявления Господа Бога и Спаса Нашего Иисуса Христа, съоружили», проте необхідно було «на сооружение честных святых икон и прочих пород и украшений церковных»¹⁰.

У 1653 році Братський монастир приймав у себе Антіохійського патріарха Макарія, який повертався з Москви. Супроводжуючий його архидиякон Петро Алепський так змальовує те, що побачив при вході до монастиря: «За воротами находится прекрасная церковь с куполами, застекленными окнами, посвященная Благовещенью. Главная церковь также окружена тремя галереями и имеет трое дверей с тремя куполами: она весьма просторна и высока и имеет Ambelon, с ступеньками для входа в него; а на правом клиросе прекрасное седалище для главы духовенства с надписью позади; купалы этой церкви очень велики и прекрасны»¹¹. Цей опис є найпершим описом Богоявленського собору. Павло Алепський повідомляє про три галереї, які оточують дерев'яний храм. З опису видно, що церква мала три куполи і, найімовірніше, два престолы, один Благовіщення, інший – Богоявлення, але це не дає змоги нам зробити типологізацію цієї споруди.

Під час руїни, яка розпочалася по смерті Хмельницького, як зазначає М. Берлінський, Поділ разом із Братським монастирем був практично спустошений. За свідченням М. Петрова, у 1658 році в Богоявленському монастирі спалахнула велика пожежа, після якої Куп'ятицька ікона Богоматері, яка раніше була храмовою іконою Бого-

Фасад Богоявленського собору.
Архітектор А. Меленський, 1819 р.
(нереалізований проект)

Фасад Богоявленського собору.
Архітектор А. Меленський, 1819 р.

Чотирьох
іконостасів церкви Богоявлення Києво-Братського Монастиря
схвалено «твердженням» 10 мая 1825 года проектом.

Проект іконостаса Богоявленського собору, 1891 р. Архітектор В. Ніколаєв

Проект іконостаса Богоявленського собору, 1851 р. Архітектор П. Спарро

Комплекс Братського монастиря, середина XIX ст.

явленського собору, була перенесена у Києво-Софійський собор¹². Скрутна ситуація, в якій опинився погорілий монастир, ускладнилась ще розоренням та конфіскацією замських володінь монастиря. Можливо, через тривалі негаразди монастир на довгий час залишався без головного собору, обмежуючись лише невеликою трапезною Святодухівською церквою.

Нова сторінка в історії Богоявленського храму, пов'язана з іменами гетьмана Івана Мазепи та «каменных дел мастера» Йосипа Старцева (Дмитрієва), відкривається наприкінці XVII століття.

Йосип Старцев походив з родини, де професія зодчого передавалась у спадок. Створені ним архітектурні шедеври свідчать про високий професійний рівень майстра, використання різноманітних художніх засобів та розвинене відчуття гармонії. Після низки споруд в Архангельську, Рязані, Москві та інших містах Росії, Йосип Страцев у 1690 році за запрошення гетьмана Івана Мазепи приїздить до Києва для будівництва замовлених йому Богоявленського, Микільського соборів та трапезної Микільського монастиря. Зведені ним за короткий проміжок часу споруди увійшли до переліку найвидатніших пам'яток архітектури доби бароко в Україні, дослідження яких ще й сьогодні не завершені.

Для робіт зі зведення замовлених Старцеву соборів на прохання гетьмана з Москви відряджають 80 каменярів та 100 «рабочих людей». Зберігся лист Мазепи до царів Петра та Іоана Олексійовичів від 21 травня 1693 року, в якому він скаржиться, що «Москвич, каменного дела мастер, Иосиф Дмитриев обязался выставить две каменные церкви – одну в монастыре Братском, а другую в Пустынском св. Николая и получил по условию все деньги пять тысяч рублей, бо-рошно и солонину, а дело церквей еще не окончил и много не приведено до своего совершенства, и поэтому прошу

Богоявленський собор, східний фасад.
Початок XX ст.

выслать этого мастера в Киев, ибо по слухам он хочет ехать на работу в Смоленск»¹³.

Деякі дослідники, в тому числі І. Грабарь та Г. Логвин, вважають, що Йосип Старцев виконував функції лише виконавця робіт, а головним архітектором та автором споруд був Іван Зарудний. Останній займався не тільки будівельною справою, а й, як людина, що здобула освіту в Києво-Могилянському колегії та університетах Італії, виконував дипломатичні доручення при дворі гетьмана. Зарудному належить ціла низка видатних творів архітектурного мистецтва межі XVII–XVIII століть, які здебільшого можна віднести до малих архітектурних форм або невеликих за об'ємом будівель. Крім того, на 1690-ті роки він мав досвід будівництва лише невеликих декоративних споруд. Величезні за обсягом та складні за конструктивним вирішенням собори вимагали більшого досвіду та знань, тож саме з цієї причини був запрошений відомий зодчий Йосип Старцев.

Жодних матеріалів, які б давали інформацію про хід будівництва собору, нами знайдено не було. Проте М. Берлінський зазначає, що «тогдашний Малороссийский гетман в 1693 году положил основание нынешней большой каменной Богоявленской церкви, и по левую ея сторону таких же школ, которыя теперь составляют нижний этаж в академическом строении. Любочестие сего гетмана простиралось до того, что олтари, иконотасы, колокола и даже окна были ознаменованы изображением герба его»¹⁴. Безперечно, що Мазепа дійсно міг забажати розмістити на фасадах храму свій герб. У будь-якому випадку, після «зради» Мазепи ці зображення були швидко за все знищені.

Дослідники відзначають, що київські будівлі Й. Старцева мають «абсолютно не московський вигляд»¹⁵. Московське

походження автора, на думку В. Віголова, відображене лише у дрібних деталях оформлення бічних порталів та віконних отворів, білокам'яні вирізьблені елементи яких виготовляли у Москві і готовими доправляли у Київ¹⁶. Цей епізод особливо цікавий, оскільки на території центральної України природний камінь у декорванні фасадів використовувався, на відміну від Поділля, надзвичайно рідко.

Звертає на себе увагу характер застосування ордерних елементів в оздобленні фасадів собору. У Богоявленському соборі використано поповерхові пілястри, горизонтальне членування яких, в умовах щільної одноповерхової міської забудови Подолу, підкреслювало ярусність об'єму та надавало споруді більшої масштабності та величі.

Складний ліпний візерунок із застосуванням мотивів намиста, гірлянд квітів, картушів, бантів та мушель, густо вкривав простінки барабанів, завершення стін, обрамляв віконні отвори. Практично всі дослідники, які приділяли увагу художнім якостям собору, слідом за М. Цапенком визначають час появи цього декору періодом не раніше 1730-х років. Аскетичність білих гладеньких потинькованих стін гармонійно розбивається пишним декором, основні мотиви якого повторюються в оздобленні фасадів відомих київських архітектурних споруд цього часу.

У своїй відповіді Історичному товариству Нестора-літописця у 1901 році, монастирське правління на запитання про те, чи існують зображення Богоявленського собору до пожежі 1811 року, зазначило, що «рисунков Богоявленской церкви, в том виде, который она имела до пожара 1811 года, не имеется»¹⁷. Але це не так. Про те, як виглядав новозбудований собор, можна дізнатися за приблизним малюнком на плані Ушакова 1695 року¹⁸. Це найбільш ранній з відомих на даний момент планів міста Києва, на якому схематично показано розташування існуючих на той час громадських та культових споруд. У тому числі позначки на малюнках будівель, які є на плані, дають змогу в деяких випадках робити припущення про стан споруд та матеріал, з якого вони були збудовані. Відповідно до малюнку на плані 1695 року на

Головний вхід до Богоявленського собору. Фото О. Щусева

Антик головного фасаду Богоявленського собору. Початок XX ст.

повдвір'ї монастиря, оточена численними дерев'яними будинками келій, розташована велика споруда тринавного храму, зображена зі східного боку. Судячи з усього, на 1695 рік будівництво храму ще не було закінчене, адже стіни церкви, як видно з плану, не потиньковані, а чи була така ідея? Незакінченість робіт з будівництва собору можна пояснити лише затяжним конфліктом між гетьманом Мазепою та майстром Старцевим, що стало на заваді продовженню їх¹⁹.

Крім цього зображення споруда храму міститься на гравюрі І. Мигури 1706 року²⁰ – панегірику гетьману І. Мазепі. Постаць гетьмана у лицарських обладунках оточена сонмом грецьких богинь та муз, над нею – зображення святих покровителів та храмів, які були збудовані або оновлені під протекторатом самого гетьмана. Першим зображений Богоявленський собор, а другим – Святомиколаївський, також збудований майстром Старцевим водночас із головним собором Братського монастиря. Споруди розгорнуті західними фасадами і кожна має на собі зображення родового герба Мазепи. Дворянський об'єм Богоявленського собору завершується бароковими куполами з баньками, які стоять на восьмикутних барабанах.

Ще одне зображення собору представлено на тезі, презентованій Київському митрополиту Іоасафу Кроковському, гравюрі І. Мигури 1713 року²¹. Тут споруда церкви також розгорнута західним фасадом. На цьому зображенні собор має сім бань, а не п'ять, як можна припустити з малюнка на плані Ушакова та гравюрі 1706 року. Крім того, помітні і зміни у зображенні самої споруди: відсутні проміжні карнизи між першим та другим ярусами на баштах, змінено форму завершення західної стіни.

Після того як стараннями Рафаїла Заборовського за дозволом Синоду у 1740 році у Староакадемічному корпусі була влаштована Конгрегаційна церква²², корпус власне отримав той вигляд, який ми знаємо. Престол Благовіщення Пресвятої Богородиці був перенесений з Богоявленського собору до новоутвореної домової церкви, а в самому соборі влаштували приділ Іоана Хрестителя.

За наказом імператриці Катерини II у 1784 році Братський монастир реорганізовано у «главную госпиталь по его положению»²³.

У 1811 році величезна пожежа охопила Поділ, знищивши практично всю його забудову. Значною мірою від пожежі постраждав і Києво-Братський монастир²⁴. Як писав М. Берлінський, «...силою жестокого огня не только все сгораемое превратилось в пепел, но и металл колоколов плавился на колокольнях»²⁵. Митрополит Серапіон у своєму рапорті св. Синоду від 12 липня 1811 року дав характеристику ушкоджень, завданих пожежею будівлям монастиря. За цим звітом соборна Богоявленська церква, «как каменная обгорела снаружи и по сторонам и на куполах с главами. Иконостас же ее застольные киоты и различные шкафы сгорели совершенно»²⁶. Ці дані підтверджують і описом ушкоджень погорілого монастиря від 9 червня 1811 року, де зазначається, що «настоящая большая каменная церковь во имя Богоявления состоящая о пяти главах, которая как внутри, так и снаружи крыша и главы, железом крытые, окна и двери с иконостасом погорели – каменные стены, как наружные, так и внутренние и боковые своды могут быть прочны, а средний купол в прочности сомнителен. Штукатурка внутри и снаружи вся обгорела»²⁷.

Відновлення Подолу велось за затвердженим планом, складеним архітекторами В. Гесте та А. Меленським²⁸. В основу плану нової забудови району була покладена ортогональна планувальна схема, яка передбачала поділ просторової площини на квартали, розмежовані вулицями. Наслідком введення нової системи планування були значні зміни у загальному плані Братського монастиря. Згідно з планом під новоутворену вулицю Волоську відходила частина монастирського саду, а господарське подвір'я розташовувалось в окремому кварталі. Зміни торкнулись і конфігурації наближеної до Контрактової площі ділянки монастиря. За нового планування абрис плану монастирської території отримав вигнутої у бік майдану дуги,

Завершення північного фасаду
Богоявленського собору. Початок XX ст.

Фрагмент декоративного оздоблення
Богоявленського собору. Початок XX ст.

Бічний портал Богоявленського собору.
Початок XX ст.

що включала одну з головних споруд монастиря, дзвіницю, та почасті огинала об'єм Богоявленського собору.

У 1812 році видано наказ про виділення з державної казни необхідної суми для відбудови Братського монастиря²⁹. Однак через скрутне економічне становище держави у повоєнні роки фінансування процесу відновлення ушкоджених будинків відбувалось нерегулярно і постійно затримувалось. Зважаючи на це, монастир був змушений провадити роботи з відновлення самостійно, великою мірою за свій власний рахунок. За дорученням настоятеля архимандрита Мойсея у 1819 році архітектором А. Меленським складено кошторис для проведення необхідних робіт з відновлення споруд монастиря та академії³⁰.

У травні 1818 року до Братського монастиря були направлені представники будівельного комітету, які виявили, що надані монастирським правлінням плани та кошториси на відновлення архітектурних об'єктів значно застаріли і мають бути змінені відповідно до теперішніх цін. Тоді ж до монастиря прибули губернський та міський архітектори, які мали обстежити стан споруд і скласти проекти з відбудови вже існуючих і нових будівель³¹.

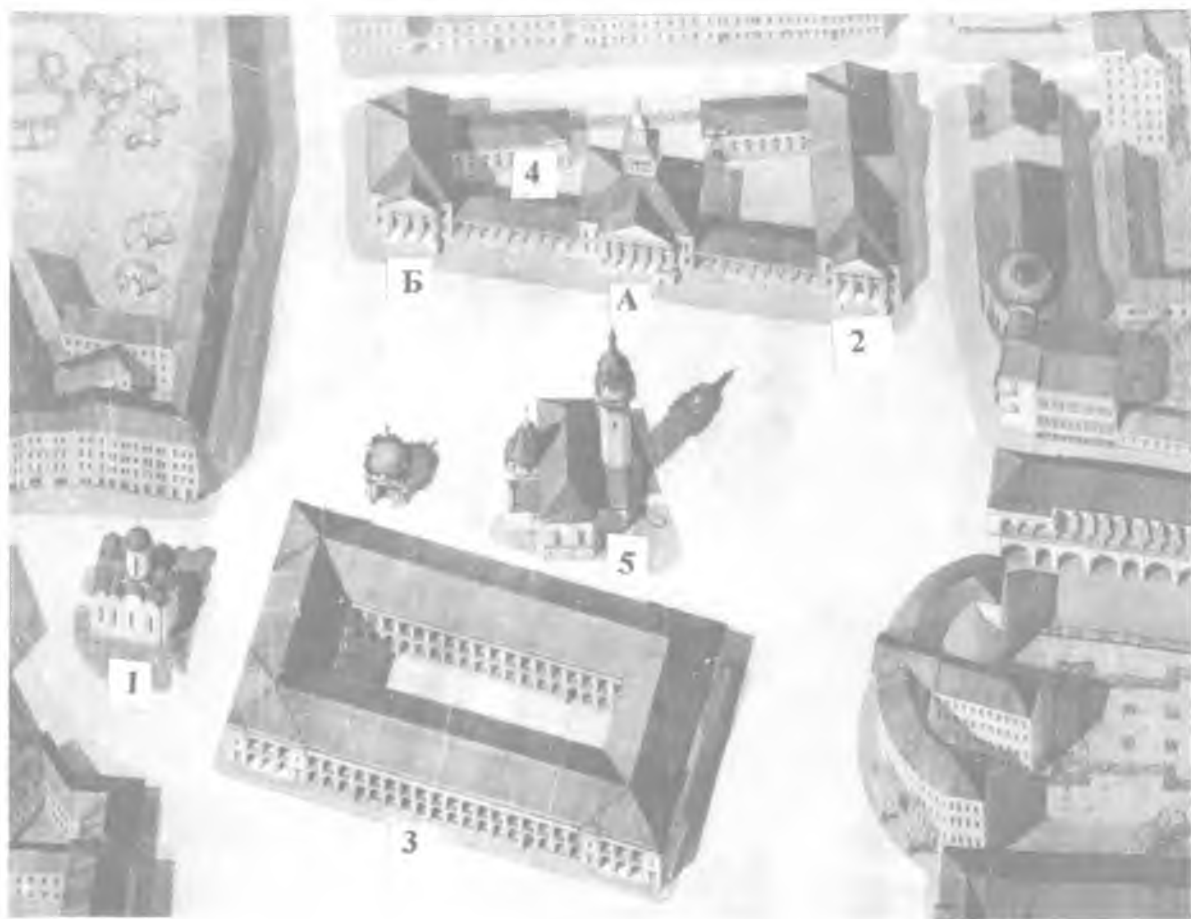
На основі цих обстежень архітектором А. Меленським у 1819 році розроблено два проектні варіанти відбудови Богоявленського собору. Відповідно до першого креслення архітектором запропоновано відновити споруду із трьома завершеннями, великим головним куполом та двома меншими кутовими над західною частиною собору. Очевидно, таке рішення було продиктоване популярністю типових проектів класицистичних культових споруд та впливом на формування смаків того часу італійської архітектурної школи. В результаті бароковий собор мав отримати більш спрощене об'ємно-просторове вирішення, позбутися виразності пишного завершення.

Проте, очевидно, монастирське правління, не дивлячись на скрутне матеріальне становище, заважало максимально зберегти барокову композицію завершень головної споруди монастиря, що визначала домінуюче положення собору у містобудівному середовищі Контрактової площі та прилеглих кварталів, тож був обраний другий, запропоно-

ваний архітектором А. Меленським, варіант, що передбачав збереження всіх п'яти завершень, проте змінити складну барокову форму бань на більш спрощену, шлемовидну. Тобто оскільки пожежа не пошкодила церкву настільки, щоб виникла потреба у внесенні змін до загального вигляду, основних декоративних елементів та архітектурно-планових ознак споруди, то, можна сказати, що, за збереження всіх основних характеристик будівлі, архітектором був запропонований лише проект реставрації споруди.

Відновлення головного храму Братського монастиря потребувало значних зусиль, коштів та часу. Кияни не залишили осторонь цієї справи. Для запису жертв монастирем була заведена окрема книга. Ієромонах Печерської лаври Ісіхія віддав у користування монастиря 14 ікон та шафу для ризниці. Навіть сам київський цивільний віце-губернатор на власні кошти облаштував кіот для ікони Божої Матері, яка тимчасово була перенесена до трапезної церкви.

Богослужіння в храмі почалися значно раніше закінчення реставрації, майже одразу після того, як храм був очищений від брухту та мінімально облаштований для

**Проект реконструкції
Контрактової площі, автор В. Шевченко**

- 1 – Церква Успіння Богородиці Пирогова (існуюча)
- 2 – Контрактовий будинок (існуючий)
- 3 – Гостинний двір (існуючий)
- 4 – Ансамбль адміністративних будівель, арх. В. Гесте (проект)
- А – Новий будинок магістрату
- Б – Поштова контора
- 5 – Ратуша київського магістрату

богослужіння³². До Різдва Христового, 22 грудня 1818 року був освячений головний престол Благовіщенського храму. Тоді ж у собор була перенесена ікона Богоматері, яка зберігалась у малій церкві³³, а 24 червня 1820 року було освячено Предтеченський бічний вівтар³⁴. З наказу Духовної Консисторії від 21 грудня 1818 року дізнаємось, що освячено було церкву «подчинкою в нужных только для священнослужения местах исправленную»³⁵. Тобто цілком церква була реставрована тільки у 1820 році, коли і був освячений престол Іоана Хрестителя.

Відновлений собор мав вигляд великого цегляного прямокутного в плані об'єму з п'ятьма банями. Окрім головного престолу на честь Богоявлення Господня, в цій церкві було ще три приділи: з півдня на ім'я Іоана Предтечі, на хорах з того ж боку св. Дмитрія Ростовського, а з півночі – св. кн. Ольги та св. кн. Володимира.

У 1825 році київським мешканцем Іваном Даценком та селянином Гордієм Матющенком «по образу Иконостаса, сделанного в Церкви Притиско-Никольской»³⁶ за проектом архітектора А. Меленського³⁷, був влаштований одноповерховий визолочений іконостас для центрального собору монастиря. Наступного 1826 року цей іконостас був прикрашений дванадцятьма великими та тринадцятьма маленькими іконами, виготовленими на замовлення монастиря київським майстром Іваном Квятковським³⁸.

Одночасно внутрішні стіни собору наново потиньковано та пофарбовано, за порадою міського архітектора, в помаранчевий колір, арки та склепіння – у світло-блакитний. Площини стін були розмальовані під ліпний декор різноманітними готичними архітектурними елементами: колонами, пілястрами, карнизом. Арки та склепіння прикрашені

живописом, що імітував мозаїку. Всі ці роботи проводив маляр Антоніо Скотті з власного матеріалу, за що отримав 1400 рублів³⁹. У 1831 році розписи поновлено живописцем Григорієм Яровським.

У 1831 році за архимандрита Інокентія планувалося позолотити п'ять бань Богоявленського собору, але коштів для втілення такого проекту не вистачало й тому було вирішено обмежитись лише фарбуванням їх у зелений колір з визолоченням зорь, для чого золото придбали у Москві⁴⁰.

У 1842 році Братський монастир отримав звання першокласного⁴¹. У зв'язку з цим академія припиняла проведення за свій рахунок ремонтних та будь-яких інших робіт і надалі всі питання з фінансування перебудови споруд, які розташовувались на території монастиря та академії, мав вирішувати виключно монастир⁴².

У 1851 році стараннями архимандрита Антонія проведені роботи з поновлення та благоустрою Богоявленського собору. За проектом єпархіального архітектора Спарро проведено часткову реконструкцію іконостаса, в результаті якої він набув форми, більш притаманної класицистичній традиції⁴³.

1853 року правління монастиря, не полишаючи ідею щодо визолочення бань Богоявленського собору, знову ж таки, з ініціативи ієромонаха Арсенія, починає активну діяльність зі збору коштів, оскільки сам монастир був не в змозі покрити всі необхідні для цього витрати⁴⁴. Тож у цьому ж 1853 році всі п'ять бань храму було позолочено і Богоявленський собор набув такого ж величю та урочистого вигляду, як і центральні собори Києво-Печерської лаври та Михайлівського монастиря⁴⁵.

Але внутрішнє оздоблення храму досі не було приведення до відповідного нового статусу монастиря стан. З листа архимандрита Іоанікія до митрополита Ісидора від 8 червня 1860 року дізнаємось, що «...главная холодная церковь Киево-Братского монастыря во имя Богоявления Господня [...] внутри требует обновления. Краска на стенах холодной церкви почернела от пыли, иконы в куполе и алтаре потускнели, в некоторых местах осыпалась штукатурка...»⁴⁶. Відомо, що у 1859 році готувався проект розпису Богоявленського храму, який передбачав практично повну заміну старого живопису новим⁴⁷. Але подальша доля цього проекту невідома.

У 1862 році своєї кульмінації дійшов конфлікт між правлінням академії та монастирем, в результаті якого відбувся перерозподіл нерухомого майна між опонентами⁴⁸. Це значною мірою вплинуло на планування другого кварталу подільських територій монастиря.

13 жовтня 1864 року на південно-західній частині собору спалахнула пожежа, яка швидко охопила баню церкви. Через сильний північно-західний вітер під загрозою опинився Староакадемічний корпус. За наказом настоятеля монастиря ікони та все цінне церковне начиння, окрім іконостаса, було винесено з храму. Вогонь швидко перейшов до північно-західної бані, а потім охопив і центральну⁴⁹. Лише зусиллями пожежної команди вдалося подолати вогонь за запобігти суттєвим ушкодженням головних споруд монастиря та академії.

28 вересня 1869 року Київська духовна академія відзначала ювілей з дня урочистого відкриття реформованого закладу в 1819 році. Приготування до святкувань тривали декілька років і передбачали приведення у належний стан усіх споруд, в тому числі й культових, як академії, так

і Братського монастиря. Під час цих приготувань у Богоявленському соборі стіни було пофарбовано під білий мармур, на виступаючих площинах, зокрема на колонах та пілястрах, розмістили нові зображення у золочених рамах. Як зазначає сучасник подій М. Мухін, відповідно до задуму Філарета, ректора Київської духовної академії та настоятеля Києво-Братського монастиря, на цих картинах мали бути розміщені постаті святих богословів Заходу та Сходу. Проте майстер, який займався малюванням образів, через брак належного досвіду не зміг достатньою мірою задовольнити вимоги архимандрита, і ці зображення, зняті через певний час, зберігалися надалі в одному з приміщень дзвіниці⁵⁰. У 1861 році для горішнього місця храму був виготовлений новий прикрашений позолотою та тонким різьбленням іконостас⁵¹. Пізніше, 1868 року, перед цим іконостасом встановлено невеличку огорожу⁵². Через два роки, 1871-го позолота бань Богоявленського собору була оновлена⁵³.

Довгий час у холодну пору року служба правилася лише у теплій Святодухівській церкві, оскільки Богоявленський собор не мав відповідного опалення. У 1878 році в соборі були встановлені голландські печі, які уможливили проведення служб узимку⁵⁴. Крім того, стара чавунна підлога була замінена новою дубовою, а до бічних кіотів з іконами Божої Матері та св. Миколая були зроблені мармурові сходи. Роком пізніше архітектором Федотовим (в архівній справі ім'я не згадане, в енциклопедичних виданнях, принаймні у В. Тимофійка, про нього згадок немає) розроблено проект нового малого іконостаса для Богоявленського собору, який був встановлений на хорах, у престолі свв. Володимира та Ольги⁵⁵.

Період від 80-х років XIX століття до початку XX століття позначився значною кількістю будівельних робіт, проведених у західній та східній частинах території монастиря та академії: перебудовано кілька громадських споруд та здійснено роботи з перетворення та оновлення Богоявленського собору та Святодухівської церкви⁵⁶.

У 1891 році, з березня до початку січня, за наказами настоятеля Сильвестра в соборі проведено численні планові дрібні ремонтні роботи. Крім цього, тоді ж архітектором Володимиром Николаєвим виготовлено креслення нового іконостаса, який, однак, повторював іконостас проекту Меленського 1825 року⁵⁷.

На 1914 рік Богоявленський собор знову вимагав оновлення. На додаток за зго-

Фрагмент оздоблення північного порталу Богоявленського собору. Із зібрання навчальної лабораторії історичних студій НАУКМА

Зразки цегли з місця знищення Богоявленського собору. Із зібрання навчальної лабораторії історичних студій НАУКМА

дою настоятеля та Консисторії, в церкві проведено систему електричної вентиляції⁵⁸.

15 листопада 1917 року від сильного вітру з головної бані Богоявленського собору зірвався та розбився залізний хрест з кулею в основі⁵⁹. Оскільки роботи з його відновлення слід було здійснити якнайшвидше, виготовленням та встановленням такого ж хреста займався сам монастир. Духовна Консисторія розглянула цю справу лише 21 грудня і ухвалила всі витрати на виготовлення хреста віднести до господарських сум⁶⁰.

У липні 1919 року радянською владою Києво-Братський монастир перетворено на Києво-Братську Сільськогосподарську Трудову Артіль⁶¹. Оскільки у 20-х роках тут існувала Богоявленська релігійна громада⁶², яка не могла функціонувати без свого молитовного дому, то, можна припустити, що храми на цій території продовжували функціонувати. 8 грудня 1928 року Святодухівську церкву передано у розпорядження 8-ї районної лікарні м. Києва⁶³. Яким був статус Богоявленського собору після цього – невідомо.

У 1935 році споруду Богоявленського собору разом із дзвіницею за наказом НКВС було розібрано⁶⁴. Не стало на заваді навіть визнання монастирського комплексу пам'яткою архітектури республіканського значення (Постанова РНК УСРР від 16 червня 1926 р.). Відомо, що в лютому 1935 року Київською обласною інспекцією охорони пам'яток проведено фотофіксацію споруд монастирського комплексу, проте з того часу жодних натурних досліджень або археологічних розкопок на ділянці, яку раніше займав собор, не проводилось.

Питання щодо виявлення решток фундаментів Богоявленського собору вперше виникло в процесі розроблення проекту реконструкції Контрактової площі наприкінці 1980-х років. На аксонометричному кресленні до проекту показане трасування плану собору в садибі колишнього Братського монастиря. Проте пропозиція щодо позначення місцезнаходження собору не отримала подальшого детального опрацювання.

Ситуація суттєво змінюється на середину 1990-х років, коли на хвилі національного піднесення актуальним стало питання відбудови втрачених за радянський період видатних об'єктів культурного надбання. Наслідком тривалих дискусій, ухвалених рішень та постанов стала Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700. За постановою собор, як пам'ятка виняткового значення, була визнана взірцем української архітектури з особливою історичною, мистецькою та культурною цінністю, знищеною в результаті акту вандалізму, отже і відповідав засадничим критеріям відбору знищених об'єктів, що підлягають відтворенню.

Особливе значення собору полягало також у його містобудівному позиціонуванні, як центру об'ємно просторової та планувальної композиції ансамблю монастиря та головною домінантою київського Подолу. Разом з тим, з 1930-х років, з часу знесення Богоявленського собору, до 1992-го – року відродження Києво-Могилянської академії, територія колишнього монастиря використовувалась Київським військово-морським політичним училищем. У цей період на ділянці зводяться навчальні корпуси, що почасти перекривають «пляму» знищеного собору. Майже одразу після руйнування головного монастирського храму та дзвіниці, у 1930-х роках проведено реконструкцію споруди вцілілих торговельних крамниць, що були у корпусі дзвіниці, з пристосуванням під навчальні та адміністративні приміщення, надбудовою двох поверхів, зведенням шестиколонного портику на оберненому до Контрактової площі фасаді, прибудовою зі сторони двору чотириповерхового нового об'єму. У 1963 році зведено чотириповерховий навчальний корпус (нині корпус № 2 Києво-Могилянської академії). Проведені у 1930–1960-ті роки будівельні заходи внесли суттєві корективи в історично сформоване композиційне та об'ємно-просторове вирішення монастирсько-

го ансамблю, сформувавши, по суті, новий містобудівний комплекс з відкритим майданом (плацом). Проте, незважаючи на розташування нових споруд, що частково перекрили місце зруйнованого собору, відповідно до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України 1999 року припускалося «відтворення об'єкта на іншому місці, з причин пізньої забудови його історичної території, допускається у виняткових випадках».

Суттєву складність у вирішенні питання відтворення собору становить відсутність вичерпного та достатнього обсягу фіксаційних матеріалів. Виявлені на сьогодні креслення та світлини, хоча й відповідають запиту щодо мінімального набору цих матеріалів, усе ж таки дають доволі приблизне уявлення про архітектуру споруди, абрис, матеріал та техніку виконання, форму та профілі окремих архітектурних деталей, живописні композиції у вставках тощо.

Відповідно до останніх проектів реконструкції Контрактів площі питання щодо відтворення Богоявленського собору виникає знову. Проте наявні проектні пропозиції не передбачають відбудови втраченої споруди. Незважаючи на складність проблем, пов'язаних з відбудовою об'єму храму, важливим та відносно простим рішенням стало б трасування плану собору на території університетського містечка Києво-Могилянської академії. Актуальним є повноцінне археологічне дослідження місця розташування собору, виявлення вцілілих решток фундаментів споруди, їх збереження та консервація. На відміну від труднощів довготривалої та малореальної перспективи відтворення складної архітектурної пам'ятки, професійно виконане та науково обґрунтоване позначення місця розташування втраченого собору, консервація архітектурно-археологічних фрагментів, в супроводі з різностороннім поширенням результатів натурних досліджень, відновили б інтерес суспільства до здобутків минулого, сприяли збереженню та вшануванню історичної пам'яті про головний собор Братського монастиря та Академії.

ПРИМІТКИ

- 1 Історія української архітектури / за ред. В.І. Тимофієнка. – К.: «Техніка», 2003. – С. 214.
- 2 Монастири і церкви міста Києва. Сост. Л. Похилевичем. – Київ: В тип. Губернского управления, 1865. – С. 36; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Київ, Тип. Е.Ю. Федорова, 1874, розд. 2. – С. 88–89. Кам'яний Богоявленський собор був зведений лише у 1695 році.
- 3 Берлинский М. Краткое описание Киева. Репринтное издание 1820 года. – Київ: Изд-во «Час», 1991. – С. 94.
- 4 Закревський Н. Описание Киева. Т. 1. – Москва, 1868. – С. 151.
- 5 Монастири і церкви міста Києва... – С. 36.
- 6 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Київ: Тип. Е.Я. Федорова, 1874. – Разд. 1. – С. 38.
- 7 Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VI. – № ССXX, № ССXXI.
- 8 Там же. – № ССXXI.
- 9 Там же.
- 10 Там же. – Ч. 1. – Т. II, № ССXXIX.
- 11 Сборник материалов для исторической топографии... – С. 88–89.
- 12 Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – Київ: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1877. – С. 212.
- 13 Універсали гетьмана Івана Мазепи. – К., 1998.
- 14 Берлинский М. Знач. праця. – С. 98–99.
- 15 Выголова В.П. Творчество зодчего О.Д. Старцева. – М., 1955. – С. 7.
- 16 Там же. – С. 8.
- 17 ЦДІАУК. – Ф. 168. – Оп. 2. – Од.зб. 109.
- 18 Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. Реконструкция плана 1695 года.
- 19 Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь: исторический очерк. – Київ: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С. 128.
- 20 Зображення храму з мідьориту І. Мигури опубліковані в низці наукових праць. В цьому випадку взята з: Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.: за ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 194.
- 21 Київ в образотворчому мистецтві XI–XX ст. / автори-упорядн. Ю.В. Белічко, В.П. Підгора. – К.: Мистецтво, 1982. – С. 75.
- 22 Голубев С.Т. Старый корпус Киевской Академии и его «репарация» при Рафаиле Заборовском. – Київ, 1913. – С. 30–32.
- 23 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Київ, Тип. Е.Ю. Федорова, 1874. – Разд. 3. – С. 159–160.
- 24 ЦДІАУК. – Ф. 168. – Оп. 1. – Од. зб. 3, 6.
- 25 Берлинский М. Краткое описание Киева. – С. 100–101.
- 26 Титов Ф.И. Киевская Академия в эпоху реформ (1796 – 1819). – Вып. 3. – Київ: Тип. И.И. Чоколова, 1913. – С. 14.
- 27 ЦДІАУК. – Ф. 168. – Оп. 1. – Од. зб. 6.
- 28 Див. плани у додатках. Мал. 12.
- 29 ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 212. – Од. зб. 244.
- 30 Там само. – Ф. 168. – Оп. 1. – Од. зб. 20.
- 31 Там само.
- 32 Там само. – Ф. 127. – Оп. 213. – Од. зб. 18.
- 33 Там само. – Оп. 212. – Од. зб. 244.
- 34 Мухин Н. Знач. праця. – С. 220.
- 35 ЦДІАУК. – Ф. 168. – Оп. 1. – Од. зб. 11.
- 36 Там само. – Оп. 2. – Од. зб. 17.
- 37 ІР НБУ. – Ф. 28. – № 948.
- 38 Мухин Н. Знач. праця. – С. 223.
- 39 ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 220. – Од. зб. 58.
- 40 Мухин Н. Знач. праця.
- 41 Там же.
- 42 ЦДІАУК. – Ф.168. – Оп. 1. – Од. зб. 225.
- 43 ІР НБУ. – Ф. 28. – № 949.
- 44 ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 824. – Од. зб. 373.
- 45 Мухин Н. Знач. праця.
- 46 ЦДІАУК. – Ф. 168. – Оп. 1. – Од. зб. 100.
- 47 Там само. – Оп. 2. – Од. зб. 62.
- 48 Мухин Н. Знач. праця.
- 49 ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 43. – Од. зб. 707.
- 50 Мухин Н. Знач. праця. – С. 257.
- 51 ІР НБУ. – Ф. 28. – № 950.
- 52 Мухин Н. Знач. праця. – С. 257.
- 53 Там же.
- 54 Там же.
- 55 ІР НБУ. – Ф. 28. – № 951.
- 56 Там само.
- 57 ІР НБУ. – Ф. 28. – № 952.
- 58 ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 873. – Од. зб. 274.
- 59 Там само. – Ф. 127. – Оп. 874. – Од. зб. 247.
- 60 Там само.
- 61 Там само. – Ф. 168. – Оп. 2. – Од. зб. 161.
- 62 ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Од. зб. 962.
- 63 Там само.
- 64 Пам'ятки Києва, знищені у XX ст.: карта-схема. – К., 1991.